

**ETYKIETA
DYPLOMATYCZNA
Z ELEMENTAMI
PROTOKÓŁU I CEREMONIAŁÓW**

Julian Sutor

ETYKIETA DYPLOMATYCZNA Z ELEMENTAMI PROTOKÓŁU I CEREMONIAŁÓW

Julian Sutor

Zamów książkę w księgarni internetowej

proinfo.pl
księgarnia internetowa

Recenzent

Dr hab. Kazimierz Lankosz, prof. Uniwersytetu Jagiellońskiego

Wydawca

Agata Jędrasik

Redaktor prowadzący

Janina Burek

Opracowanie redakcyjne

Iwona Pisiewicz

Korekta

Firma Verso

Skład i łamanie

Wojciech Prażuch

Zdjęcie na okładce

fotolia/Rick Henzel

Materiał ilustracyjny zamieszczony bez podania źródła pochodzi ze zbiorów Autora.

.....
Ta książka jest wspólnym dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, byś przestrzegał przysługujących
im praw. Książkę możesz udostępnić osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej
w internecie. Jeśli cytujesz fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło.
A jeśli musisz skopiować część, rób to jedynie na użytek osobisty.
.....

prawolubni

Szanujemy prawo i własność.
Więcej na www.legalnakultura.pl
Polska Izba Książki

© Copyright by Wolters Kluwer SA, 2016

ISBN 978-83-264-9472-7

Dział Praw Autorskich

01-208 Warszawa, ul. Przyokopowa 33

tel. 22 535 82 19

e-mail: ksiazki@wolterskluwer.pl

www.wolterskluwer.pl

księgarnia internetowa www.profinfo.pl

Mojej żonie Agnieszce
wielkie dzięki za pomoc w wydaniu tego podręcznika

Autor

Spis treści

Słowo wstępne	17
1. Pojęcie etykiety dyplomatycznej, protokołu, ceremoniałów oraz savoir-vivre'u.....	23
1.1. Uwagi ogólne	23
1.2. Etykieta dyplomatyczna	25
1.2.1. Historyczne korzenie	25
1.2.2. Pojęcie i reguły etykiety dyplomatycznej.....	28
1.3. Protokół dyplomatyczny.....	33
1.3.1. Narodziny współczesnego protokołu dyplomatycznego	33
1.3.2. Określenie protokołu dyplomatycznego i jego reguł	38
1.3.3. Protokół Dyplomatyczny jako jednostka organizacyjna MSZ	41
1.4. Ceremonie i ceremoniały.....	42
1.4.1. Pojęcie i historyczne korzenie ceremonii i ceremoniału	42
1.4.2. Współczesne ceremoniały.....	45
1.4.3. Ceremoniał dyplomatyczny, m.in. składania listów uwierzytelniających przez nowo akredytowanego ambasadora w Polsce	46
1.4.4. Ceremoniał wojskowy i ceremoniał morski	49
1.5. Savoir-vivre – pojęcie i znaczenie.....	53
2. Podstawowe zasady etykiety i protokołu dyplomatycznego	57
2.1. Uwagi ogólne	57
2.2. Zasada suwerennej równości państw w aspekcie etykiety i protokołu dyplomatycznego oraz prawa do wzajemnego szacunku	57
2.3. Zasada reprezentacji	61
2.4. Zasada kurtuazji i taktu	65
2.5. Zasada prawej strony	69
2.6. Zasada elegancji i estetyki	71
2.7. Zasada skromności, cierpliwości i powściągliwości	74
2.8. Zasada punktualności i terminowości	76
2.9. Zasada dokładności i prezorności	79

2.10. Zasada elastyczności	82
2.11. Zasada dyskrecji, czyli cnota milczenia	85
2.12. Zasada wiarygodności	86
2.13. Zasada wzajemności i niedyskryminacji	88
2.14. Zasada dyplomatycznego stylu	89
2.15. Zasada precedencji dyplomatycznej i państwowej	91
2.15.1. Precedencja dyplomatyczna	91
2.15.2. Precedencja w polskiej służbie dyplomatycznej i konsularnej	94
2.15.3. Precedencja w organizacjach i na konferencjach międzynarodowych	96
2.15.4. Precedencja państwowa	98
2.15.5. Kwestia precedencji państwowej w Polsce	101
2.16. Reguła alternatu	102
3. Ważniejsze aspekty etykiety dyplomatycznej w kontaktach z przedstawicielami obcych państw.....	104
3.1. Uwagi ogólne	104
3.2. Różnice kultur i obyczajów	104
3.3. Sztuka robienia „dobrego wrażenia”, komunikacja niewerbalna	109
3.4. Etykieta konwersacyjna	112
3.5. Różnorakie niedyplomatyczne gesty i zachowania	116
3.6. Witanie się, przedstawianie innych osób i siebie samego, pożegnanie ...	118
3.7. Nawiązywanie znajomości, kontaktów, przechodzenie na „ty”	122
3.8. Tytuły i tytułowanie	123
3.9. Kwestia tzw. języka dyplomatycznego	126
3.10. Galanteria wobec pań	127
3.11. Kwiaty w etykiecie dyplomatycznej	130
3.12. Tytoń w etykiecie dyplomatycznej	132
3.13. Alkohol w etykiecie dyplomatycznej	135
3.14. Etykieta prezentowa	136
3.14.1. Uwagi ogólne	136
3.14.2. Etykieta wręczania i przyjmowania podarunków	138
3.14.3. Regulacje prawne, praktyka międzynarodowa, w tym polska	139
3.15. Dyplomatyczna etykieta telefoniczna	142
3.16. Netykieta dyplomatyczna	143
3.17. Sytuacja etykietalno-protokółarna i prawna współmałżonka szefa misji dyplomatycznej i członków rodziny dyplomaty oraz osób niebędących w formalnych związkach małżeńskich	144
4. Wizyty oficjalne i inne przedstawiciele państw, zwłaszcza głowy państwa oraz dyplomatów i okrętów wojennych.....	149
4.1. Znaczenie i aspekty etykietalno-protokółarne wizyt przedstawicielei obcych państw	149

4.2. Rodzaje wizyt najwyższego i wysokiego szczebla	153
4.2.1. Wizyta państwowa	154
4.2.2. Wizyta oficjalna	155
4.3. Poszczególne elementy etykietalne i protokółarne wizyt państwowych i oficjalnych	156
4.3.1. Zaproszenia	156
4.3.2. Szczebel, skład delegacji, udział współmałżonka, termin i czas trwania wizyty	157
4.3.3. Grupa przygotowawcza i osoby, w tym dziennikarze i biznesmeni, towarzyszące delegacji	158
4.3.4. Honorowe misje specjalne	159
4.3.5. Szczegółowy program wizyt państwowych i oficjalnych	160
4.3.6. Szczególne środki bezpieczeństwa	164
4.3.7. Niektóre elementy etykietalno-protokółarne i organizacyjne	165
4.3.8. Powitanie i pożegnanie obcej delegacji	167
4.4. Wizyty robocze	168
4.5. Wizyty nieoficjalne i pobyty prywatne	169
4.6. Wizyta (pobyt) incognito	170
4.7. Spotkania nieformalne, czyli „diplomacja kurortowa”, „diplomacja weekendowa”, „diplomacja bez krawatów” itp.	171
4.8. Przejazdy tranzytowe	173
4.9. Rewizyty głów państw i innych osobistości wysokiego szczebla	173
4.10. Wizyty przedstawicieli władz państwowych, wojskowych i innych delegacji krajowych i zagranicznych w miejscu stacjonowania Polskich Kontyngentów Wojskowych (PKW)	175
4.11. Wizyty dyplomatów	175
4.11.1. Wizyty składane przez nowo mianowanego ambasadora przedstawicielom władz państwa przyjmującego	175
4.11.2. Wizyty składane szefom przedstawicielstw dyplomatycznych w państwie urzędowania	176
4.11.3. Wizyty składane przez małżonkę nowo mianowanego ambasadora	178
4.11.4. Wizyty członków personelu dyplomatycznego	178
4.11.5. Wizyty pożegnalne ambasadora i członków personelu dyplomatycznego	179
4.11.6. Zasady etykietalno-protokółarne, jakie powinny być przestrzegane przez dyplomatów przy składaniu wizyt (rewizyt) kurtuazyjnych	180
4.12. Wizyty okrętów wojennych	182
4.12.1. Uwagi ogólne	182
4.12.2. Wizyty oficjalne	183
4.12.3. Wizyty nieoficjalne	184

4.12.4. Wizyty robocze	184
4.12.5. Wizyty w okolicznościach nadzwyczajnych	185
4.12.6. Wizyty zagraniczne polskich okrętów wojennych i rewizyty	185
5. Przyjęcia dyplomatyczne oraz ich aspekty etykietałno-protokółarne i organizacyjne	188
5.1. Znaczenie i rodzaje przyjęć dyplomatycznych	188
5.2. Niektóre ogólne reguły odnoszące się do przyjęć dyplomatycznych.....	190
Przyjęcia „na siedząco” („zasiadane”)	191
5.3. Obiad	191
5.3.1. Dobór gości	192
5.3.2. Rozsyłanie zaproszeń	193
5.3.3. Menu na przyjęcie „na siedząco”, jego sporządzanie, dobór dań i kolejność ich spożywania	195
5.3.4. Karta dań (menu)	200
5.3.5. Stoły	200
5.3.6. Najważniejsze elementy zastawy	209
5.3.7. Rola gospodarzy w przygotowaniu oficjalnego przyjęcia „na siedząco”	214
5.3.8. Tłumacze	214
5.3.9. Aperitif	215
5.3.10. Przejście do stołu i rozpoczęcie obiadu	215
5.3.11. Podawanie do stołu	216
5.3.12. Etykieta przy stole	217
5.3.13. Konwersacja przy stole	219
5.3.14. Szczegółowe reguły etykiety dotyczące kultury jedzenia i picia	220
5.3.15. Sposób spożywania poszczególnych dań serwowanych na zasiadanych przyjęciach dyplomatycznych	223
5.3.16. Wybór właściwego wina i sposób jego podawania	231
5.3.17. Szampan i „szampany” – wina musujące	235
5.3.18. Toast	237
5.3.19. Wysokoprocentowe napoje alkoholowe oraz bezalkoholowe napoje chłodzące, podawane na przyjęciach dyplomatycznych	239
5.3.20. Etykieta picia wina i innych alkoholi	243
5.3.21. Zakończenie spożywania obiadu, powstanie od stołu, przejście do salonu na „kawę”	244
5.3.22. Pożegnanie i podziękowanie za przyjęcie	245
5.4. Śniadanie (<i>lunch</i>)	246
5.5. Obiad lub lunch bufetowy	247
5.6. Obiadokonferencja	248
5.7. „Herbatki” lub „kawę”	248

Przyjęcia „na stojąco”	250
5.8. Uwagi ogólne	250
5.8.1. Zaproszenia	250
5.8.2. Menu	251
5.8.3. Niektóre aspekty etykietałne	251
5.8.4. Powitanie i pożegnanie gości oraz rola gospodarzy i członków misji dyplomatycznej	252
5.9. Przyjęcie (recepja)	253
5.10. Przyjęcia bufetowe „na stojąco”	255
5.11. Uroczysty obiad na cześć najwyższych przedstawicieli obcego państwa połączony z przyjęciem „na stojąco”	256
5.12. Koktajl	256
5.13. Lampka wina	257
5.14. Aperitif	257
5.15. <i>Garden party</i> (przyjęcie w ogrodzie)	258
5.16. <i>Grill party</i> , „dyplomacja bez krawatów”	258
5.17. Przyjęcia we własnym gronie	259
5.18. Przyjęcia i imprezy organizowane przez szefów przedstawicielstw dyplomatycznych z okazji świąt narodowych i świąt rocznicowych	259
6. Etykieta ubraniowa w dyplomacji	263
6.1. Uwagi ogólne i praktyczne wskazówki	263
6.2. Zasady dotyczące ubioru i wizerunku zewnętrznego zalecane w polskiej służbie zagranicznej	272
Stroje panów w dyplomacji	274
6.3. Kod ubiorów i ich podział	274
6.4. Uroczyste stroje oficjalne panów	275
6.5. Uroczyste stroje dzienne panów	275
6.5.1. Żakiet	275
6.5.2. Frak z czarną kamizelką	277
6.5.3. Strój wyjściowy	277
6.5.4. Mundur dyplomatyczny	279
6.5.5. Strój narodowy	279
6.5.6. Mundury wojskowe	279
6.6. Uroczyste stroje wieczorowe panów	280
6.6.1. Frak z białą kamizelką	280
6.6.2. Smoking	282
6.6.3. Garnitur wieczorowy	284
6.6.4. Strój narodowy, mundur wojskowy	285
6.6.5. Wierzchnie okrycia	285
6.7. Ubiory nieformalne, oznaczone kodem <i>casual</i>	286
6.7.1. Strój biurowy	287
6.7.2. Strój sportowy (weekendowy)	289

6.7.3. Ubranie spacerowe	289
6.7.4. Dyplomacja „bez krawatów”, „dyplomacja wakacyjna”, „dyplomacja kurortowa” itp.	290
6.8. Dodatki do ubiorów męskich	291
Stroje pań w dyplomacji	297
6.9. Oficjalne stroje pań	297
6.9.1. Suknia wizytowa	299
6.9.2. Suknia koktajlowa	300
6.10. Uroczyste stroje oficjalne pań	301
6.10.1. Suknia długa wieczorowa	301
6.10.2. Suknia balowa (galowa)	302
6.10.3. Kostium na wieczorowe odświętne okazje	303
6.11. Wierzchnie okrycia pań	304
6.12. Dodatki	304
6.13. Nieformalne stroje pań	306
6.13.1. Stroje pań w czasie pełnienia przez nie funkcji urzędowych	306
6.13.2. Żakiet (kostium, garsonka)	308
6.13.3. Stroje pań w dyplomacji noszone na co dzień	311
6.13.4. Stroje pań podczas wystąpień przed kamerami	313
7. Aspekty etykietalno-protokólarnie związane z rokowaniami dwustronnymi i dyplomacją wielostronną	314
7.1. Uwagi wstępne	314
7.2. Aspekty etykietalno-protokólarnie rokowań dwustronnych	315
7.3. Aspekty etykietalno-protokólarnie konferencji międzynarodowych	319
7.4. Status i aspekty etykietalno-protokólarnie stałych przedstawicielstw przy najważniejszych organizacjach międzynarodowych	322
7.5. Misje specjalne	324
7.6. Reguły etykiety obowiązujące przy redagowaniu i podpisywaniu umów międzynarodowych oraz wymianie dokumentów ratyfikacyjnych	327
7.7. Aspekty etykietalno-ceremonialne w działalności korpusu dyplomatycznego, także przy organizacjach międzynarodowych, w tym przy Unii Europejskiej	329
7.7.1. Korpus dyplomatyczny przy Unii Europejskiej i tryb akredytacji	332
8. Etykieta flagowa	335
8.1. Symbole państwa	335
8.2. Flaga państwowa (polskie przepisy i praktyka)	337
8.3. Proporczyki (chorągiewki) samochodowe	339
8.4. Flaga stolikowa	340
8.5. Etykieta flagowa w Polsce	341
8.5.1. Eksponowanie flagi państwowej	341

8.5.2. Uroczystości, rocznice i święta państwowe	342
8.5.3. Podnoszenie flagi na okres żałoby narodowej	343
8.5.4. Wskazówki dotyczące postępowania z flagą państwową	344
8.6. Zasady precedencji flagowej	344
8.6.1. Zasady eksponowania flag w stosunkach dwustronnych i wielostronnych	345
8.6.2. Eksponowanie flagi na konferencjach i siedzibach organizacji międzynarodowych	346
8.7. Inne ważne aspekty etykiety flagowej	346
8.7.1. Czas wciągania i opuszczania flagi na maszt i towarzyszący im ceremoniał	346
8.7.2. Podnoszenie flagi na budynkach najwyższych władz państwowych	347
8.7.3. Oddawanie honorów i szacunku fladze	347
8.7.4. Inne wymogi odnoszące się do flag	348
8.8. Godło państwa i hymn państwa (polskie przepisy i praktyka)	349
8.9. Flaga i godło państwa w praktyce przedstawicielstw dyplomatycznych i urzędów konsularnych za granicą	351
8.10. Polskie przedstawicielstwa dyplomatyczne i urzędy konsularne	352
8.11. Flagi narodowe w organizacjach międzynarodowych i misjach specjalnych	354
8.12. Flaga Unii Europejskiej. Stosowanie symboli UE	355
8.12.1. Podnoszenie flagi narodowej przez misje dyplomatyczne akredytowane przy Unii Europejskiej	357
9. Etykieta orderowa	359
9.1. Uwagi wstępne	359
9.2. Praktyka polska	360
9.3. Ordery	362
9.3.1. Order Orła Białego	362
9.3.2. Order Wojenny Virtuti Militari	363
9.3.3. Order Odrodzenia Polski, określane też tradycyjnie jako „Polonia Restituta”	365
9.3.4. Order Krzyża Wojskowego	365
9.3.5. Order Krzyża Niepodległości	366
9.3.6. Order Zasługi Rzeczypospolitej Polskiej	367
9.4. Kapituły orderów	368
9.5. Precedencja polskich orderów	369
9.6. Odznaczenia	369
9.7. Precedencja polskich odznaczeń	371
9.8. Sposób i okoliczności noszenia odznak, orderów i odznaczeń	371
9.9. Sposób i okoliczności noszenia miniaturek, baretek, rozetek, wstążeczek i okuć	374

9.10.	Ordery i odznaczenia dla cudzoziemców i obywateli polskich stale mieszkających za granicą oraz przyjmowanie obcych orderów i odznaczeń przez obywateli polskich	378
9.11.	Noszenie orderów i odznaczeń przez dyplomatów na uroczystościach i przyjęciach za granicą	379
10.	Etykieta żałobna	381
10.1.	Żałoba narodowa	381
10.2.	Etykieta żałobna w przypadku pogrzebu na koszt państwa	384
10.3.	Powiadomienie obcych przedstawicielstw dyplomatycznych akredytowanych w państwie zmarłej osobistości i własnych przedstawicielstw działających za granicą	384
10.4.	Żałoba narodowa ogłaszana przez państwo obce	385
10.5.	Składanie kondolencji w obcych przedstawicielstwach dyplomatycznych i urzędach konsularnych oraz wpisywanie się do księgi kondolencyjnej	387
10.6.	Ceremoniał pogrzebu państwowego z udziałem przedstawicieli władz obcych państw i korpusu dyplomatycznego	389
10.7.	Umieszczanie flagi państwowej w czasie uroczystości pogrzebowych. Okrywanie flagą narodową trumny ze zwłokami, umieszczanie odznak orderów i odznaczeń na poduszkach żałobnych	391
10.7.1.	Okrywanie trumny flagą	391
10.7.2.	Odznaczenie pośmiertne. Umieszczanie odznak orderów i odznaczeń na poduszkach żałobnych	391
10.8.	Wieńce, wiązanki kwiatów i szarfy	392
10.9.	Stroje żałobne	393
10.10.	Śmierć ambasadora lub członka personelu dyplomatycznego w czasie jego urzędowania w państwie przyjmującym	394
10.10.1.	Ceremoniał pogrzebowy	395
10.10.2.	Wpisywanie się do księgi kondolencyjnej	397
10.10.3.	Telegramy kondolencyjne, nekrologi, noty żałobne i pisma kondolencyjne	397
11.	Etykieta w zakresie posługiwania się różnymi drukami grzecznościowymi w obrocie dyplomatycznym.....	399
11.1.	Uwagi ogólne	399
11.2.	Karty wizytowe, ich znaczenie w etykiecie dyplomatycznej, rodzaje i oznakowanie	400
11.3.	Posługiwanie się kartami wizytowymi	405
11.4.	Karta wizytowa jako forma zwężonej korespondencji	407
11.5.	Karty zaproszeniowe („zaproszenia”)	408
11.6.	Format, kolor, język i inne elementy zaproszenia	408
11.7.	Zaproszenia na przyjęcia „na siedząco”	410
11.8.	Zaproszenia na przyjęcia „na stojąco”	412

11.9.	Karty grzecznościowe	416
11.10.	Karty okolicznościowe z życzeniami	417
11.11.	Menu	418
11.12.	Kartoniki stołowe	419
12.	Etykieta w korespondencji dyplomatycznej oraz styl, formy i rodzaje tej korespondencji.....	421
12.1.	Pojęcie korespondencji dyplomatycznej oraz jej podmioty i przedmiot	421
12.2.	Formy i rodzaje korespondencji dyplomatycznej	423
12.3.	Etykieta i styl korespondencji dyplomatycznej	424
12.4.	Tytułowanie	426
12.5.	Tytułowanie najwyższych hierarchów Kościoła katolickiego i niektórych innych wyznań	434
12.5.1.	Papież	434
12.5.2.	Kardynał	434
12.5.3.	Arcybiskup (biskup)	435
12.5.4.	Nuncjusz Apostolski	435
12.5.5.	Patriarcha (prawosławny)	436
12.5.6.	Metropolita (prawosławny)	436
12.5.7.	Patriarcha ekumeniczny Konstantynopola (prawosławny) ...	437
12.5.8.	Arcybiskup i biskup wyznań protestanckich	437
12.5.9.	Hierarchowie innych wyznań	437
12.6.	Podpisywanie pism dyplomatycznych i kwestia adresu	438
12.7.	Reguła alternatu w korespondencji dyplomatycznej	439
12.8.	Języki obce w korespondencji dyplomatycznej	439
12.9.	Reguły dotyczące formy sporządzania not i pism dyplomatycznych oraz postępowania z nimi	440
12.9.1.	Podpisywanie i wysyłanie not (pism) dyplomatycznych	442
12.9.2.	Sposoby przesyłania (doręczania) pism i not dyplomatycznych	443
12.10.	Postępowanie z otrzymanymi pismami i notami dyplomatycznymi.....	444
12.10.1.	Przyjęcie noty dyplomatycznej	444
12.10.2.	Zwrot noty dyplomatycznej	444
12.10.3.	Nieprzyjęcie noty dyplomatycznej	444
12.10.4.	Odrzucenie noty dyplomatycznej	445
12.10.5.	Całkowite zignorowanie pisma	445
12.11.	Rodzaje (formy) pism i not dyplomatycznych	445
12.11.1.	Pisma kancelaryjne i gabinetowe – uwagi ogólne	445
12.11.2.	Pisma kancelaryjne (ceremonialne) i gabinetowe	446
12.11.3.	Listy uwierzytelniające	447
12.11.4.	Listy odwołujące	450
12.11.5.	Listy zwalniające	450

12.11.6.	Listy wprowadzające	452
12.11.7.	Listy komisyjne	452
12.11.8.	<i>Exequatur</i>	452
12.11.9.	Oficjalna, bieżąca korespondencja głowy państwa	456
12.11.10.	Pisma (listy) odręczne głowy państwa	456
12.11.11.	Orędzia	457
12.12.	Noty i inne pisma dyplomatyczne	457
12.12.1.	Sporządzanie noty dyplomatycznej	458
12.12.2.	Nota osobista, podpisana	460
12.12.3.	Pisma (listy) osobiste, „odręczne”	464
12.12.4.	Nota werbalna (słowna)	464
12.12.5.	Nota okólna	468
12.12.6.	Memorandum	471
12.12.7.	List intencyjny	471
12.12.8.	<i>Aide-mémoire</i>	472
12.12.9.	<i>Pro memoria</i>	472
12.12.10.	Nota zbiorowa	473
12.12.11.	Noty identyczne	473
12.12.12.	Nota <i>ad referendum</i>	474
12.12.13.	Nota protestacyjna	474
12.12.14.	Nota żałobna i nota kondolencyjna	475
12.13.	Specyficzne formy przekazu stanowiska państw	479
12.14.	Pisma dyplomatyczne w formie półoficjalnej i prywatnej	480
12.15.	<i>Non-paper, Position paper, Explanatory note, Concept paper, Speaking note</i> itp.....	486
12.16.	Telegramy (depesze) dyplomatyczne	486
12.17.	Korespondencja dyplomatyczna organizacji międzynarodowych	488
12.17.1.	Korespondencja dyplomatyczna Unii Europejskiej	489
12.18.	Netykieta dyplomatyczna, czyli etykieta stosowana w korespondencji wysyłanej drogą elektroniczną	489
	Wybrana literatura	491

Słowo wstępne

Państwa, od początku swego istnienia, za pośrednictwem swoich przedstawicieli, utrzymują różnego rodzaju sporadyczne kontakty lub nawiązują trwalsze stosunki. Kontakty te podtrzymywano najpierw za pośrednictwem misji specjalnych, czyli tzw. dyplomacji *ad hoc*, a następnie stałych przedstawicielstw dyplomatycznych, zwanych początkowo stałymi poselstwami, a później ambasadami. Współcześnie stosunki te realizowane są także poprzez spotkania (wizyty) przedstawicieli państw najwyższego szczebla oraz wymianę korespondencji dyplomatycznej.

Stosunki i kontakty między państwami nawiązywane są i podtrzymywane również na forum konferencji i organizacji międzynarodowych, czyli w ramach tzw. dyplomacji wielostronnej.

Od niepamiętnych czasów suwerenne państwa są szczególnie wrażliwe na punkcie swego prestiżu, dbając o poszanowanie prawa do wzajemnego szacunku. Znajduje to szczególny wyraz w kurtuazyjnym traktowaniu ich przedstawicieli za granicą, zgodnie z ukształtowanymi przez wieki regułami etykiety, protokołu¹ i ceremoniałów oraz prawa dyplomatycznego. Mimo upływu czasu i następujących zmian w stosunkach między państwami, utrwalania się demokratycznych zasad w tych stosunkach, prowadzących także do odstępowania od niekiedy zbyt sztywnych i przestarzałych form oprawy protokółarno-ceremonialnej i etykietalnej w oficjalnych kontaktach między przedstawicielami państw, reguły te wciąż odgrywają ważną rolę w praktyce państw i nic nie wskazuje na to, by państwa miały z nich rezygnować. Porządkują

¹ Aby uniknąć zdarzających się pomyłek przy odmianie rzeczownika „protokół” w znaczeniu protokołu dyplomatycznego z protokołem, jako sporządzonym na piśmie dokumentem, w niniejszej książce rzeczownik „protokół”, oznaczający protokół dyplomatyczny, odmieniany będzie przez literę „ó”, a nie przez „o” (obie odmiany dopuszcza słownik języka polskiego).

bowiem delikatne i w gruncie rzeczy ważne kwestie, bo sprzyjające wytwarzaniu się dobrej, przyjaznej atmosfery i wzajemnego szacunku w stosunkach między oficjalnymi przedstawicielami państw, a tym samym ułatwiają nawiązywanie i podtrzymywanie kontaktów i współpracy między państwami. Szczególnie zasady kurtuazji i dobre manieri w ogóle są cenione praktycznie wszędzie, a więc nie tylko wśród dyplomatów i urzędników państwowych. Dlatego też znajomość i stosowanie reguł etykiety i protokołu nie jest sprawą snobizmu czy też sztucznego rytuału, lecz pożytecznym instrumentem rozwoju stosunków między państwami i zblżenia między narodami. Warto zaznaczyć, że w Polsce reguły etykiety i protokołu dyplomatycznego nabrały dodatkowego znaczenia, szczególnie po zmianach systemowych i otwarciu się na świat. Pojawiły się wtedy szerokie możliwości kontaktowania się nie tylko z akredytowanymi w Polsce dyplomatami i konsulami innych państw oraz funkcjonariuszami organizacji międzynarodowych, lecz także z przedstawicielami różnych szczebli administracji państwowej, rządowej i samorządowej obcych państw, zwłaszcza po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej, i wielu innych organizacji międzynarodowych oraz nawiązaniu stosunków dyplomatycznych ze zdecydowaną większością państw świata. Warto też pamiętać o tym, że reguły etykiety mają faktycznie charakter ponadnarodowy, uniwersalny i ponadczasowy². Niezależnie od ustrojów państwowych, położenia geograficznego i innych czynników, zarówno dyplomaci, jak i inni przedstawiciele władz państwowych, upoważnieni do reprezentowania państwa w stosunkach międzynarodowych, w kontaktach z przedstawicielami innych państw powinni stosować się do standardowych reguł etykiety i protokołu dyplomatycznego, przyjętych i przestrzeganych w skali światowej. Ta potrzeba i powszechność stosowania wspomnianych reguł wynika z poczucia obowiązku godnego reprezentowania swego państwa wobec zagranicy, dbałości o jego dobre imię i prestiż. Dlatego też w regułach etykiety i protokołu dyplomatycznego, mimo niekiedy pewnej teatralności, jaka towarzyszy zwłaszcza oficjalnym wizytom, należy upatrywać przede wszystkim określonego znaczenia dla rozwoju stosunków i współpracy między państwami i narodami.

² W odróżnieniu od reguł protokołu, które ukształtowały się dopiero w XIX wieku, reguły etykiety mają wymiar ponadczasowy, gdyż stosowane są od zamierzchłych czasów. Na przykład przed dwoma tysiącami lat Konfucjusz, jeden z największych filozofów wszechczasów, wskazywał na znaczenie etykiety, stwierdzając: „Człowiek, któremu obce są rytuały i uprzejme gesty, nie może liczyć na powodzenie w życiu”.

Szczególnie po drugiej wojnie światowej obserwuje się zmiany prowadzące do pragmatycznego upraszczania i swoistej „demokratyzacji” reguł etykiety i protokołu dyplomatycznego, zwłaszcza w stosunkach między państwami należącymi do Unii Europejskiej. Świadczy o tym coraz częstsze rezygnowanie z czasochłonnnych procedur ceremonialno-protokółarnych dzięki zastępowaniu wizyt oficjalnych wizytami roboczymi, trwającymi niekiedy tylko kilka godzin, którym nie towarzyszy oprawa ceremonialna, a jedynie obsługa organizacyjna. Świadczy o tym także odchodzenie, w niektórych sytuacjach, od klasycznych strojów dyplomatycznych na rzecz strojów praktycznych, spacerowych, sportowych („dyplomacja bez krawatów”) oraz rezygnacja w korespondencji dyplomatycznej, szczególnie w ramach organizacji międzynarodowych, ze stosowania tradycyjnych, częściowo już przestarzałych i przydługich formuł grzecznościowych, tytułów itd.

Jak już wspomniano, konieczność zachowania, także w naszych czasach, w stosunkach międzynarodowych reguł etykiety, protokołu i ceremoniałów wynika głównie z tego, że reguły te, zwłaszcza kurtuazja, nienaganne manieri i należyta organizacja coraz liczniejszych wizyt delegacji zagranicznych, nie są „sztuką dla sztuki”, celem samym w sobie, lecz służą zbliżeniu nie tylko między pojedynczymi ludźmi, ale także między państwami i narodami oraz podkreśleniu zasady suwerennej równości państw i ich prawa do wzajemnego szacunku, bez dzielenia ich na wielkie i małe, bogate i biedne itp. Sprzyja to kształtowaniu się przyjaznej atmosfery, ułatwiającej harmonijny rozwój stosunków między państwami, nierzadko geograficznie i kulturowo oddalonych od siebie, bowiem omawiane reguły etykiety i protokołu, mimo niekiedy pewnej specyfiki, są akceptowane i respektowane faktycznie przez wszystkie państwa świata i inne podmioty uczestniczące w obrocie międzynarodowym.

Etykieta dyplomatyczna jest pojęciem wieloaspektowym, odnoszącym się do różnych kwestii i zachowań, w tym różnic kulturowych, obyczajowych (np. statusu kobiet w świecie muzułmańskim), religijnych itd. Znajomość tych różnic i uwarunkowań jest niejako wpisana w kompendium wiedzy zawodowej dyplomaty, w jego kontakty z przedstawicielami obcych państw, reprezentującymi różne ustroje, kultury i tradycje. Należy przy tym mieć na uwadze, że wszelkie uchybienia w zakresie etykiety i protokołu wobec oficjalnych przedstawicieli państw obcych mogą negatywnie wpływać na ich nastawienie do państwa, w którym dopuszczono się takiego uchybienia, i rzutować na stosunki między tymi państwami, tym bardziej, że przedstawiciele państw korzystają, na podstawie prawa międzynarodowego (zwłaszcza dyplomatycznego) z równych

praw i obowiązków, z takich samych przywilejów i immunitetów, z równego, wolnego od dyskryminacyjnego traktowania także w aspekcie etykietalno-protokółarnym i ceremonialnym³.

Na podkreślenie zasługuje także fakt, że omawiane zasady, kiedyś rozbudowane i nierzadko pompacyjne, zwłaszcza reguły ceremoniału dworskiego i państwowego, w dzisiejszych czasach sprowadzone zostały do nieodzownego minimum, służąc podkreśleniu znaczenia, jakie państwa przywiązują do swych wzajemnych stosunków, do kreowania pozytywnego obrazu państwa i społeczeństwa, głównie przez ich godne i kompetentne reprezentowanie na forum międzynarodowym. Zasady te stanowią też ważny element osobistego dobrego samopoczucia, dając pewność, że nie będzie się popełniać mniej czy bardziej rażących gaf, nietaktów, niezręczności i innych *faux pas* w stosunkach z przedstawicielami obcych państw.

Znajomość etykiety dodaje więc pewności siebie, wzmacnia poczucie własnej wartości i powoduje, że czujemy się komfortowo także w środowisku międzynarodowym, zwłaszcza w sferach dyplomatycznych, rządowych i biznesowych⁴. Należy przy tym pamiętać, że chodzi nie tylko o prestiż państwa, o godne reprezentowanie go za granicą, lecz także o prestiż swej służby oraz godność i prestiż własnej osoby, bowiem także w dzisiejszych czasach dyplomaci obojga płci uchodzą za osoby dystyngowane, wyróżniające się erudycją, kurtuazją, elegancją, nienagannymi manierami oraz umiejętnością sterowania własnymi emocjami.

Podsumowując, można stwierdzić, że znajomość reguł etykiety i niekiedy ząębających się z nimi reguł protokołu i ceremoniałów nie tylko pozwala na uniknięcie *faux pas*, lecz także służy tworzeniu dobrej, przyjaznej i kulturalnej atmosfery, pozyskiwaniu sympatii w stosunkach między przedstawicielami państw, służąc również nawiązywaniu między nimi bliższych kontaktów i tym samym sprzyjając rozwojowi współpracy między państwami. Wbrew pewnym opiniom, etykieta, a ściślej znajomość i przestrzeganie zasad kurtuazji, dobrych manier i taktu, nie jest ani przeżytkiem, ani domeną tylko bywalców salonów dyplomatycznych, arystokratycznych czy tzw. wyższych i bogatszych sfer. Nie-

³ Zob. na ten temat: J. Sutor, *Prawo dyplomatyczne i konsularne*, Warszawa 2012, wyd. XII.

⁴ Oto, co napisał Marek Bieńczyk na temat znaczenia znajomości etykiety, nawiązując do znanego dzieła G. Flauberta *Pani Bovary*: „Możesz być samotnym wilkiem, Latającym Holendrem, mizantropem – jeśli nie znasz etykiety, jesteś bezradny, wpatrujesz się z rozpaczą w gesty innych i powtarzasz jak małpa, choćbyś był o innych najgorszego zdania” – por. „Kultura”, tygodniowy dodatek gazety „Dziennik” z 19 maja 2006 r.

naganne maniery, uprzejmość, takt, umiar, dyskretna elegancja, wrażliwość na estetykę to walory dostępne niemal każdemu i cenione wszędzie, zwłaszcza obecnie, kiedy następuje pewna brutalizacja życia przejawiająca się m.in. w nagannym zachowaniu nawet w miejscach publicznych, braku szacunku i uprzejmości dla współobywateli, cudzoziemców itp.⁵ Dlatego w obecnej sytuacji, kiedy Polska utrzymuje coraz szersze kontakty niemal z całym światem, znajomość reguł etykiety i protokołu dyplomatycznego to bardzo ważny składnik dobrego przygotowania zawodowego koniecznego do skutecznego pełnienia funkcji i wykonywania zadań polskiego dyplomaty⁶, konsula, funkcjonariusza międzynarodowego itd., ale także osoby utrzymującej urzędowe czy biznesowe kontakty z przedstawicielami obcych państw. W przypadku etykiety nie chodzi przy tym o jakieś sztuczne, wyuczone gesty, lecz naturalny, kulturalny i dystyngowany styl bycia i życia⁷, o to, by dyplomata nadal uchodził nie tylko za wzór inteligencji i elastyczności, lecz także elegancji i dobrych manier.

Mimo upływu czasu, od średniowiecza po czasy dzisiejsze, i zmiany okoliczności historycznych, zasady etykiety wiążące się z kurtuazją, eleganckimi manierami, estetyką i poczuciem dobrego smaku zachowują wciąż swą aktualność i znaczenie, szczególnie w życiu sfer rządowych i dyplomatycznych⁸.

Etykieta dyplomatyczna, szczególnie omówione w rozdziale 2 zasady, stanowią niejako znak rozpoznawczy zawodu dyplomaty, chroniąc jego tożsamość przed biurokratycznym uniformizmem, w dzisiejszym globalizującym się świecie.

Oddając do rąk Czytelnika pierwszy w Polsce podręcznik poświęcony w całości etykietce dyplomatycznej, będący efektem wieloletnich wykładów

⁵ Zwracał na to uwagę m.in. prof. Jacek Hołówka, pisząc: „Etykieta, dobre wychowanie, parlamentarny język są dla życia publicznego sprawą podstawową. Przez wulgarnie słowa nie przebiję się żadna jasna myśl. Popularyzowanie prymitywizmu w sposobie bycia prowadzi do tego, że zdania są coraz krótsze, myśli coraz bardziej trywialne...”, „Rzeczpospolita”, 11–12 lipca 2009 r.

⁶ Na konieczność przestrzegania przez dyptomatów reguł etykiety już pod koniec XVI wieku wskazywał Krzysztof Warszawski w swej wybitnej pracy *O pośle i poselstwach* (Kraków 1595), pisząc, iż „dyplomacie nie wolno zrywać z ustaloną przez tradycję etykietą i popełniać czynów, które by można piętnować, jako wypływające z braku kultury” (s. 141).

⁷ Dlatego też zachowują swą aktualność słowa francuskiego dyplomaty, Paula Cambona, z przełomu XIX i XX w., według którego, „w świecie polityki nie wystarczy mieć rację, trzeba się jeszcze podobać i umieć zachować”.

⁸ W związku z tendencją do podciągania reguł etykiety pod pojęcia: protokołu dyplomatycznego i *savoir-vivre*'u w niniejszym podręczniku cały rozdział 1 poświęcono objaśnieniu tych odrębnych, aczkolwiek czasami zahaczających o siebie pojęć.

na ten temat oraz długoletniej praktyki w służbie dyplomatycznej, autor żywi nadzieję, że będzie on stanowił użyteczny niezbędnik, adresowany zarówno do dyplomatów, konsulów, funkcjonariuszy międzynarodowych i przygotowujących się na różnych uczelniach i kursach adeptów dyplomacji, jak i osób reprezentujących różne organy i instytucje państwowe oraz koła gospodarcze, w ich kontaktach z przedstawicielami obcych państw, organizacji międzynarodowych i zagranicznego biznesu.

Pojęcie etykiety dyplomatycznej, protokołu, ceremoniałów oraz *savoir-vivre*'u

1.1. Uwagi ogólne

Jeśli chodzi o korzenie historyczne etykiety, protokołu i ceremoniałów oraz podstawy prawne ich funkcjonowania, to najkrócej rzecz ujmując, można powiedzieć, że poszczególne reguły łączące się z tymi pojęciami istniały i rozwijały się od początków cywilizacji ludzkiej jako normy obyczajowe przekazywane z pokolenia na pokolenie. W interesującym nas aspekcie dyplomatycznym wiązały się z etykietą i ceremoniałami stosowanymi na dworach monarszych i arystokracji, służąc umacnianiu autorytetu i władzy panujących. Reguły te znajdowały zastosowanie szczególnie przy okazji wizyt przedstawicieli (delegacji) obcych państw, dodając władcy splendoru i prestiżu w środowisku międzynarodowym. Dlatego też reguły etykiety i ceremoniałów dworskich były rozbudowywane. Na przykład w średniowieczu szczególną wagę do ich wręcz pompatozności przywiązywano na dworze bizantyńskim. Poszczególne elementy bizantyńskiego przepychu, zwłaszcza te mocno podkreślające autorytet władcy, znalazły naśladowców nie tylko na dworze otomańskim, lecz także na wielu dworach europejskich. O wadze, jaką przywiązywano do omawianych reguł, świadczy fakt, że nierzadko nadawano im charakter obowiązujących regulaminów¹, które mieściły się w szerzej przyjętej praktyce międzyna-

¹ Według obszernej pracy na temat historii dyplomacji polskiej, „Ceremoniał dyplomatyczny odgrywał w czasach nowożytnych ogromną rolę, przestrzegano go bardzo skrupulatnie, naruszenie zaś traktowano jako obrazę monarchy, który wysyłał lub przyjmował poselstwa. W sprawach ceremoniału dyplomatycznego zaczęto z biegiem czasu wydawać regulaminy.

dowej, w zgodzie z zasadą kurtuazji międzynarodowej (*comitas gentium*), traktowanej nierzadko jako reguły międzynarodowego prawa zwyczajowego. Ich naruszenie spotykało się przeważnie z negatywną reakcją państw, a nawet z retorsjami. Niemniej jednak reguły te mają do dziś przeważnie charakter przepisów wewnętrznych, a tylko nieliczne składniki tych reguł, jak na przykład kwestia precedencji między szefami misji dyplomatycznych, którą uregulowano w Regulaminie wiedeńskim z 1815 r., znalazły wyraz we współczesnych aktach prawnomiędzynarodowych, głównie z zakresu prawa dyplomatycznego i konsularnego. Nie zostały jednak kompleksowo ujęte w jednej wielostronnej umowie międzynarodowej. W ten sposób współcześnie każde państwo ma swoje reguły protokółarno-ceremonialne dotyczące zwłaszcza wizyt najwyższych przedstawicieli obcych państw, składania listów uwierzytelniających przez nowo mianowanych ambasadorów tychże państw itp. Jedynie niektóre aspekty etykietalno-protokółarne oraz bardzo istotny podział szefów misji dyplomatycznych na klasy i rangi, a także prawo do eksponowania flagi własnego państwa można znaleźć w aktach prawnomiędzynarodowych, czyli głównie w Konwencji wiedeńskiej o stosunkach dyplomatycznych z 1961 r. i Konwencji wiedeńskiej o stosunkach konsularnych z 1963 r., których stronami są niemal wszystkie państwa świata. Dlatego też przyjęcie tych konwencji doprowadziło do ujednoczenia klas i stopni dyplomatycznych i konsularnych oraz tytułatury z omawianego zakresu w skali międzynarodowej.

To nowe demokratyczne podejście – zwłaszcza eliminujące uprzywilejowaną pozycję ambasadorów zaliczanych do pierwszej klasy szefów misji, którym Regulamin wiedeński przyznawał jako jedynym „reprezentacyjny charakter” i faktycznie dawał prawo do ich wysyłania tylko wielkim mocarstwom – znalazło potwierdzenie w art. 14 Konwencji wiedeńskiej o stosunkach dyplomatycznych z 1961 r., według którego „poza sprawami pierwszeństwa i etykiety nie będzie się czyniło żadnych różnic między szefami misji, w zależności od ich klasy”.

W ten sposób pozycja (precedencja) etykietalno-protokółarna szefów misji dyplomatycznych została ostatecznie i formalnie uniezależniona od tego, czy reprezentują oni państwa wielkie, czy małe, bogate czy biedne, a także od „związków pokrewieństwa lub małżeństwa między dworami” oraz od „przyemierzy politycznych”, na co zwracał uwagę Regulamin wiedeński z 1815 r.

W Europie Zachodniej najbardziej miarodajny i obowiązujący w drugiej połowie XVII stulecia był zwłaszcza ceremoniał francuski” (*Historia dyplomacji polskiej X–XX w.*, red. G. Labuda, W. Michowicz, Warszawa 2002, s. 209).

Oprócz powyższych kwestii precedencji obie Konwencje wiedeńskie (i inne, zob. rozdział 8) uregulowały także sprawę prawa do używania flagi i godła państwa wysyłającego na pomieszczeniach misji dyplomatycznych i urzędów konsularnych, łącznie z rezydencją szefa i na jego środkach transportu. Wiele kwestii ustalają same państwa, biorąc jednak pod uwagę powszechną praktykę państw mającą charakter zwyczaju międzynarodowego. Chodzi głównie o ceremoniały, m.in. przy składaniu listów uwierzytelniających, organizację oficjalnych wizyt państwowych, wizytowanie przez najwyższych przedstawicieli państwa oraz ambasadorów i konsulów okrętów wojennych, używanie flagi i godła państwowego oraz sporządzanie i wymianę korespondencji dyplomatycznej.

Potwierdza to praktyka państw, które w swych przepisach i instrukcjach wewnętrznych regulują niekiedy szczegółowo różne aspekty etykiety, m.in. flagowej, orderowej, protokołu dyplomatycznego i ceremoniałów, zwłaszcza w odniesieniu do wspomnianych wizyt głów państw, szefów rządów i innych najwyższych przedstawicieli obcych państw itd.

Jak wynika z powyższego, obowiązujące akty prawnomiędzynarodowe dotyczą jedynie niektórych spraw z zakresu etykiety, protokołu dyplomatycznego i ceremoniałów, pozostawiając szczegółowe uregulowania państwom. Uregulowania te są jednak oparte na mocno utrwalonej praktyce międzynarodowej.

Co się tyczy stosowania w praktyce dyplomatycznych reguł etykietałno-protokółarnych, obecnie mają one w zasadzie uniwersalny charakter, gdyż z niewielkimi wyjątkami są powszechnie stosowane.

Na koniec warto zaznaczyć, że współcześnie mass media dosyć rygorystycznie odnotowują wszelkie potknięcia (*faux pas*) w przestrzeganiu reguł etykietałno-protokółarnych².

1.2. Etykieta dyplomatyczna

1.2.1. Historyczne korzenie

Etykieta, jako obowiązujący sposób zachowania się w życiu publicznym, towarzyszy człowiekowi od początków cywilizacji, mając określony wpływ na jej rozwój.

² Np. światowe mass media, w tym polskie, natychmiast odnotowały, że w czasie audycji u królowej Wielkiej Brytanii, Elżbiety II, w kwietniu 2009 r. małżonka prezydenta USA popełniła etykietałne *faux pas*, obejmując na powitanie brytyjską monarchinię. Według mediów, uścisk ten miał wywołać w Wielkiej Brytanii „burzę” („Rzeczpospolita”, 3 kwietnia 2009 r.).

Julian Sutor – doktor habilitowany nauk prawnych, ambasador tytularny, ponad pół wieku przepracował w polskiej dyplomacji, z tego połowę czasu na placówkach dyplomatycznych. Z ramienia MSZ uczestniczył w wielu negocjacjach i konferencjach międzynarodowych. Łączył pracę zawodową z dydaktyczną i publicystyczną, wykładając na wyższych uczelniach i w instytucjach rządowych oraz pisząc podręczniki akademickie, prace naukowe i artykuły, głównie z dziedziny prawa dyplomatycznego i konsularnego oraz protokołu dyplomatycznego. Obecnie jest wykładowcą na jednej z prywatnych wyższych uczelni warszawskich.

Publikacja, będąca w polskiej literaturze przedmiotu pierwszym opracowaniem na temat etykiety dyplomatycznej, obejmuje wszystkie najważniejsze aspekty współczesnej etykiety dyplomatycznej oraz niektóre łączące się z nią elementy protokołu dyplomatycznego i ceremoniałów. Prezentuje ogólne zasady etykiety dyplomatycznej, obowiązujące zwłaszcza podczas oficjalnych kontaktów z przedstawicielami obcych państw, organizacji międzynarodowych i zagranicznego biznesu, udziela też wskazówek dotyczących reguł zachowań w określonych sytuacjach. Szczegółowo omówiono w niej następujące zagadnienia:

- pojęcia etykiety dyplomatycznej, protokołu, ceremoniałów i *savoir-vivre*'u, które w praktyce są często mylone,
- podstawowe zasady etykiety i protokołu dyplomatycznego,
- ważniejsze aspekty etykiety dyplomatycznej w kontaktach z przedstawicielami obcych państw,
- aspekty etykietalno-protokolarne wizyt oficjalnych przedstawicieli państw,
- przyjęcia dyplomatyczne oraz ich aspekty etykietalno-protokolarne i organizacyjne,
- aspekty etykietalno-protokolarne związane z rokowaniami dwustronnymi i dyplomacją wielostronną,
- etykietę ubraniową, flagową, orderową i żałobną,
- etykietę w zakresie posługiwania się różnymi drukami grzecznościowymi, zasady korespondencji dyplomatycznej oraz jej styl, formy i rodzaje.

Książka przeznaczona jest zarówno dla dyplomatów, konsulów, funkcjonariuszy międzynarodowych oraz adeptów dyplomacji, studentów wyższych uczelni zamierzających pracować w służbie zagranicznej, organizacjach międzynarodowych lub zagranicznym biznesie, jak i dla osób reprezentujących wobec zagranicy różne organy i instytucje państwowe oraz koła gospodarcze.

ZAMÓWIENIA:

INFOLINIA 801 04 45 45, FAX 22 535 80 01
ZAMOWIENIA@WOLTERSKLUWER.PL
WWW.PROFINFO.PL

